

TÜRK LEHÇELERİNDE GRAMATİKAL FONKSİYONUN İFADELENME YÖNTEMLERİ*

A. M. ŞÇERBAK**

Reshide ADZHUMEROVA*** - Emine ATMACA****

Dil Araştırmaları, Bahar 2018/22: 217-222

Türk lehçelerindeki gramatikal şekil kavramı geleneksel gramatikal şekil ile ilgili bilinenlerden biraz farklıdır ve genellikle ekleşme (~aglutinasyon) kavramı ile ilişkilendirilmektedir. Ekleşme, kelimenin morfolojik yapısıyla ilgili özel bir yöntemdir.

Çekimli dillerin gramatikal yöntemleri ile ekleşmenin esası ve özgünlüğü her zaman aynı açıdan ıcelenmez. Bu sebepten ekleşme olgusunun tek ve genel kabul görmüş bir tanımı yoktur. Ayrıca çekimli ve ekleşme göstergesi olan eklenti arasındaki farklılıkların tam olarak bir tanımı da mevcut değildir.

Ekleşmenin tek ve genel kabul görmüş bir tanımı olmamasına rağmen bu konu ile ilgili birçok dil bilimcinin bir görüş birliği mevcuttur. Bu temeli oluşturan şey, eklemeli dillerdeki gramatikal gösterge miktarının gramatikal fonksiyonların miktarıyla tam veya nispeten uyumlu olmasıdır.

Burada sözü edilen uyum, düzenlilik açısından nasıl olursa olsun kelimenin leksik yapısına her ögenin net olarak yer, fonksiyon ve anlamını ayırt ettirebilen bir sözdizimsel uyum görünümü katmasıdır.

* Bu makale, ilkin 1957'de Moskova'da "Voprosi Yazıkznaniya" dergisinde yayınlanmıştır (No: 1, s. 18-26). Sonra A. M. Şçerbak'ın 1977'de Leningrad'da yayımlanan "Oçerki po sravnitelnoy morfologii türkskih yazıkov" ("Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Şekil Bilgisi Yazıları") kitabında *Sposoby Vırajeniya Gramatiçeskih Znaçeniya V Türskih Yazıkah* adıyla yer almıştır. Türkçeye çeviri, bu ikinci yayın üzerinden yapılmıştır (çevirenlerin notu).

** Şarkiyatçı Türkolog A. M. Şçerbak, 18 Aralık 1926'da Stavropolskiy bölgesinin Türkmen rayonunun Letnyaya Stavka köyünde doğdu. 1948 yılında Stavropolskiy Devlet Pedagoji Enstitüsü, Filoloji Fakültesi, Rus Dili ve Edebiyatı Bölümünü bitirdi. Enstitüye devam ederken aynı zamanda Türk lehçe ve şivelerini öğrenmekle meşgul oldu. 1944-1945 yılları arasında Sovyet Ordusunun 3. Ukrayna Cephesinde görev yaptı ve ağır yaralandı. 1948 yılından itibaren Leningrad'daki SSCB İlimler Akademisi Dilbilimi Enstitüsü (önceki adı Dil ve Düşünce Enstitüsü)nde aspirant (doktora öğrencisi) oldu. 1951 ast ilim üyesi 1961'den itibaren (Altay dilleri bölümünde) üst ilim üyesi oldu. 1951 yılında *Skazanie ob Oguze, Uygurskiy variant* (Oğuz Destanı, Uygur Varyantı) adlı adaylık tezini savundu ve 1968 yılında *Sravnitelnaya fonetika tyurkskih yazıkov* (Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi) adlı doktora tezini savundu. A. M. Şçerbak seksenden fazla ilmi esere imza atmıştır. Bu eserlerin çoğu Özbek edebî Türkçesi ve diğer Türk lehçe ve şivelerinin öğrenimi hakkındadır. *K istorii uzbekskogo literaturnogo yazık drevnego perioda* (Eski Devir Özbek Edebi Dilinin Tarihine Dair) (1953), *K istorii obrazovaniya uzbekskogo natsionalnogo yazık* (Özbek Millî Dili Oluşumu Tarihine Dair) (1954), *Sposoby vırajeniya gramatiçeskih znaçeniya v tyurkskih yazıkah* (Türk Lehçelerinde Gramatikal Fonksiyonun İfadeleme Yöntemleri) (1957), *Oguzname, Muhabbat-name* (1959), *Osnovnie osobennosti yujnohorezmskogo govora v sravnitelnom osveşçenii* (Karşılaştırmalı Açıklama İle Güney Harezmi Ağzının Genel Özellikleri) (1961), *Grammatika staroubekskogo yazık* (Eski Özbek Dilinin Grameri) (1962), *Soçinenie Babura ob aruze* (Babür'ün Aruz Risalesi) (1969) vb. Şçerbak, Güney Doğu Avrupa'da bulunmuş olan (Yenisey vb.) runik harfli yazıtların deşifresinde otorite olarak kabul edilmiştir. Şçerbak, *Drevnetyurkskie slovar'* (Eski Türkçenin Sözlüğü) (Leningrad., 1969)'in derlenmesinde görev almıştır (Bu bilgi, *Biobibliografieskie Oçerki o Deyatilyah Obşçestvennih Nauk Uzbekistana II, İzd-vo "FAN" USSR, Taşkent 1977, s. 312-317* alınmıştır) (çevirenlerin notu).

*** Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Kastamonu/TÜRKİYE, reshidekirim@gmail.com

****Dr. Öğr. Üyesi, Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Antalya/TÜRKİYE, eatmaca@akdeniz.edu.tr; eatmaca07@hotmail.com

Çekimli ve eklemeli dillerdeki gramatikal fonksiyonların ifade edilme yöntemleri prensip olarak farklıdır. Bu iddianın temelini, çekimli ve eklemeli şekillerin yapısal açıdan farklılıkları ve ayrı morfemlerin semantik-işlevsellik açıdan farklılıkları oluşturmaktadır. Ayrıca eklemeli morfemlerin birbirinden ayrılığı ve eklemeli kelime şekillerinin sözdizimsel yapılarda görünen yakınlığı bazı araştırmacılar tarafından gramatikal anlamların bağımsız kelime olarak ifade edilme biçimleri veya gramatikal şeklin tamamen yokluğu gibi algılanmış ve yorumlanmıştır (Mesela; H. Steintal). Zamanında O. Böhtlingk bu görüşün geçersiz olduğunu çok sayıda örnek üzerinde göstermiştir¹.

Gerçekten eklemeli dillerin morfemleri çekimli dillerin morfemlerine göre daha çok müstakil kelimelerden oluşmanın izlerini taşımaktadır ve çekimli dillerdeki kelime şekillerinin prototipleri sözdizimsel birleşimler oluşturmaktadır. Bu birleşimdeki ana öge, ‘kök morfem’ yardımcı, bağımlı ögelerse ‘ek morfemlere’ dönüşmüşlerdir. Ancak eklemeli morfemlerin müstakil kelimelerle olan bağlantısı sadece etimolojik açıdan olabilir: Sözdizimsel birleşimlerin semantiğinin değişim sürecinde unsurların oldukça formal dönüşümü vuku bulmuş ve onların tamamen yeni özellik kazanmasıyla sonuçlanmıştır.

I, 1. Bazen gramatik fonksiyonların eklemeli yöntemi ile birlikte Türk lehçelerinde “tabanların çekimli” ya da “iç çekim” diye adlandırılan bir yöntem görülmektedir². Örnekler: Başkurt Türkçesi *kajni* “kayın” // *kajna* “kaynana”, *bis-* “biçmek”, “yarmak” // *bis-* “biçmek, kesmek”;³ Tatar Türkçesi *ata* “peder” // *ati* “baba”, *ana* “valide” // *ani* “anne” vb.

Örnek olarak verilmiş kelimelerdeki anlam farkının ünlü uyumu farkına bağlı olması Mongolist ve Türkologlar arasında ünlü uyumuna özel bir ilgi uyandırmıştır. Aynı zamanda Türk ve Moğol lehçelerinde ünlü uyumu paralelizmlerin bulunması eski dönemin kalıntısıdır, yani ünlü uyumu “leksik-fonolojik sistem” veya “tabanların kendine özgü ve spesifik iç çekimidir” görüşünü yaygınlaştırmıştır⁴. G. D. Sanjeyev’e göre ünlü uyumları gramatikal anlamın ifadesinde kullanılan en eski ve ilkel bir yöntemdir ve daha yeni ve daha kusursuz olan ekleşme yöntemi ile karşılaştırılır⁵. Bu görüşünü, B. Ya. Vladimirtsov’un sözlerine gönderi yaparak ispatlamaktadır: “Moğol dilindeki *ahha* “büyük, büyük kardeş” // *ehhe* “büyük, anne” eski dilin kalıntısıdır. O zamanlar Moğolca ünlü uyumu vasıtası ile cinsiyet farklılıklarını ifade etmekteydi”⁶.

1 O. Böhtlingk, *Yakutların Dili Hakkında*, s. 409-410.

2 Kelime tabanlarındaki ünlülerin değişimini ilk kabul edenler W. Schott ve J. Grunzel’dir: W. Schott, *Über das altaische oder finnisch-tatarische Sprachengeschlecht*, Berlin, 1849, s. 5-46; J. Grunzel, *Entwurf einer vergleichenden Grammatik der altaischen Sprachen*, Leipzig, 1895, S.21-22.

3 Ayrıntılı bilgi için bk. D. G. Kiyekbayev, *Variantnye slova, ili singlarmoničeskiye paralelizmi v başkirskom yazıke (Baskurt Lehçesinde Varyantlı Kelimeler ya da Ünlü Uyumu Paralelizmi)*, Uç. zap. Başkirkского GPI, V, seriya filologičeskaya, 1955, No1, s.145-146.

4 G. D. Sanjeyev Sravnitel'naya, *Grammatika Mongolskih Yazıkov (Moğol Lehçelerinin Karşılaştırmalı Grameri)*, I. M., 1953, s. 116.

5 Aynı yer, s.118.

6 B. Ya. Vladimirtsov, *Sravnitel'naya Grammatika Mongolskogo Pismennogo Yazıkı i Halhaskogo Nareçiya. Vvedenie i Fonetika. (Edebi Moğol Dili ve Halha Lehçesinin Karşılaştırmalı Grameri. Giriş ve Ses Bilgisi)*, Leningrad, 1929, s. 133.

G. D. Sanjeyev aynı zamanda “kelime anlamlarına göre fonemlerin değişmesi”nden söz ederken T. A. Bertagayev’e de dayanmaktadır⁷.

Ses çeşitliliği, semantiği farklı olan ünlü uyumlu (~singarmonik) paralelizmlerin oluşumu için önemli bir koşuldur. Ünlü uyumunun mevcut olması aynı anlamları ifade eden kelimelerin ünlü uyumu varyantlarının ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Ünlü uyumu varyantları hem aynı dil ve onun lehçeleri ve hem de aynı zamanda farklı dillerin içerisinde görülür veya farklı diakronik uygunluk gösterir: Bir varyant daha eski, diğeri ise daha yenidir.

Kelimenin ses yapısının çeşitliliği, çağdaş Türk lehçelerinin neredeyse tamamına özgü bir özelliktir. Bu özellik, eski devirde pek çok kelimedede bulunurdu. Çağdaş Türk lehçelerindeki kalın veya ince sıradan ünlülerin, düz veya yuvarlak olan ünlülerin bulunduğu bazı kelimeler, varlığını işte bu çeşitliliğe borçludur.

Çeşitliliği veya ünlülerin sertlik / yumuşaklık durumuna göre istikrarsızlığını kelimelerdeki ünlülerin bir sıradan diğer sıraya geçmesi, çoğunlukla kalın sıradan ince sıraya geçmesi olarak kabul etmekteyiz⁸. Bu son durum, herhalde ses evriminin genel yönelişi, yani seslerin ön sıraya doğru ilerlemesi ile açıklanmaktadır.

“İnce” varyantın ortaya çıkması “kalın” varyantın her koşulda yok oluşu demek değildir. “Kalın” varyant “ince” varyantın yanı sıra yaşayabilir. Aynı anlama gelen aynı kelimenin iki fonetik varyantının bulunması yeni anlamların ifade edilmesi için ek imkân arayışına zemin oluşturmaktadır. Mesela; Başkurt Türkçesinde *ası* ve *asi* kelimelerinde anlam ayırımı yoksa ‘acı’ demektir. Tatar Türkçesinde ise böyle bir ayırım vardır: *açı* ‘acı’; *açi* ‘ekşi’ demektir. Böylece, ünlü uyumu önceden sadece fonetik bir olayken (çeşitli kelimelerin ortaya çıkışıyla “kalınlık” ve “incelik” karşılaştırması fonolojik anlam taşıymıyordu), sonradan “leksik-fonolojik sistemin” ya da “tabanların kendine özgü ve spesifik iç fleksisi” görüntüsü kazanmıştır. Ünlü uyumuna göre anlam ayırımının bu uyumun “leksik-fonolojik sistem” olarak kullanımı ile bağlı olmadığını kanıtlarından biri de varyant biçiminin anlamında saklı olan bir özelliktir. Genelde bunlar, leksik anlamın tonlarıdır. Herhangi bir gramatikal anlamın düzenli olarak bu yöntemle ifade edildiği hiçbir örnek bilmemekteyiz.

Yukarıda söylenenden bir sonuç çıkarılacaksa şunu söyleyebiliriz: Türk lehçelerinde taban fleksisi denen olay, direkt olarak morfolojik tiplerin oluşumu ile ilgili olmayan, belirli fonetik düzenliliğin neticesidir. Bu fleksi, lehçeler ve akraba diller arası sıkı ilişki ve etkileşim şartlarında ortaya çıkan kelime varyantlarının zıt olması ve kısmi çatışma özelliğini taşımaktadır.

I, 2. Gramatikal anlamın agglütinatif yani eklemeli olarak ifade edilme yöntemi dışında Türk lehçelerinde kullanım sahası daha dar olan başka yöntemler de vardır. Bu

7 T. A. Bertagayev, *Fleksiya Osnov v Agglütinativnih Yazıkah (Ekleşmeli (~Agglütinatif) Dillerde Tabanların Fleksisi)*, Tr. po filologii, Ulan Ude, 1948, I, s. 99.

8 Ayrıntılı bk. A. M. Şerbak, *Sravnitelnaya Fonetika Türkskih Yazıkov (Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi)*, s. 37-38.

9 Ayrıntılı bilgi için bk. D. G. Kiyekbayev, *Variantniye slova, ili singlarmoniçeskiye paralelizmi v başkirkom yazıke (Baskurt Lehçesinde Varyantlı Kelimeler ya da Ünlü Uyumu Paralelizmi)*, s. 145; L. Z. Zalyay, *Osnovi Tatarskoy Orfoepii (Tatar İmlasının Temelleri)*, İzv. APN RSFSR, 1952, 40, s. 95.

yöntemlerden biri de vurgunun yer değiştirmesidir. Örnekler: Kazak Türkçesi *álma* (olumsuz fiil) / *almá* (isim-fiil ‘alış’), *bárma* (olumsuz fiil ‘gitme’) / *barmá* (isim-fiil ‘varış’), *sálma* (olumsuz fiil ‘koyma’) / *salmá* (isim-fiil ‘koyuş’); Azerbaycan Türkçesi *ahşám* ‘akşam’ / *áhşam* ‘akşamleyin’, *bura* ‘bu yer, burası’ / *búra* ‘bu yere, buraya’; *hara* ‘nere, hangi yer’ / *hára* ‘nereye’, *sabáh* ‘sabah’ / *sábah* ‘yarın’, *künortá* ‘öğle vakti’ / *kúnorta* ‘öğleyin’; Türkiye Türkçesi *arkadaşım* ‘benim arkadaşım’ / *arkadâşım* ‘ben arkadaşım’.

I, 3. Gramatikal fonksiyonların ifade etmenin diğer bir yöntemi de tam veya kısmi kelime tabanı tekrarıdır.

Aynı kelimenin tekrarı çoğunlukla herhangi bir kelime türü içerisinde görülür. Örnekler: Başkurt Türkçesi *harı-harı* ‘tamamen sarı’, *kıdılkıdıl* ‘tamamen kırmızı’, *yäşilyäşil* ‘tamamen yeşil’; Türkiye Türkçesi *o bana düşman düşman bakıyordu, onlar bol bol konuştular, geldim gelmedim*, Özbek Türkçesi *tâg-tâg âltin* ‘dağ dağ altın’, *arava-aravagap* ‘araba dolusu laf’, *ter tûka-tûka* ‘ter döke döke’.

Kısmi tekrardaki unsurlardan birinin yarıda kesilip /p/ (/b/) veya /m/ dudak ünsüzlerinin eklenmesi genelde sıfat fonksiyonlu kelime türünde görülür. Bu yöntem ile intensif biçim; yani pekiştirilme oluşur: Eski Türkçe *ap-ak* ‘tamamen beyaz’, *kap-kara* ‘tamamen siyah’; Başkurt Türkçesi *hap-harı* ‘tamamen sarı’, *kıpkıdıl* ‘tamamen kırmızı’, *yämyäşil* ‘tamamen yeşil’. İsim kelime türünde kısmi tekrar yönteminin kullanımı oldukça nadir bir durumdur. *kap-karanguda* ‘kap-karanlıkta’ (Uig II 61₁) gibi örneklerde söz konusu kelime türü isim değil de sıfattır¹⁰.

Tekrarlamanın özel bir türü de *ikilemelerdir* (“*mots-échos*”) -ikinci kelime, ilk kelimeyi küçük bir fonetik değişikle tekrar eder-. Örnekler: Eski Türkçe *ahsak-buhsak* ‘aksak ve diğerleri’, *arslan-burslan* ‘arslan ve diğer hayvanlar’; Azerbaycan Türkçesi *ât-mât* ‘her türlü et’, *agil-magil* ‘akılcık’, *pul-mul* ‘para-mara’, *dämür-dümür* ‘her türlü demir’, ‘demir hurda’; Başkurt Türkçesi *hiräk-miräk* ‘seyrek-sepelek’¹¹, Karaçay-Malkar Türkçesi *ahça-mahça* ‘para ve benzeri’, *müyüz-çüyüz* ‘boynuz ve saire’¹², Kumuk Türkçesi *kız-mız* ‘her türlü kız’; *kaşık-maşık* ‘her türlü kaşık’, Türkiye Türkçesi *tabak-mabak* ‘kap kacak’. Birinci ve ikinci unsurun farkı sadece ünlülerin farkından oluşabilir: Eski Türkçe *yaş-yuş* ‘her türlü yeşillik’, *yak-yuk* ‘her türlü çamur’.

Serbest sözdizimsel birleşme modellerine göre tekrar yöntemiyle ortaya çıkan biçimlere de değinmek gerekir. Karşılaştırınız: Eski Özbek Türkçesi *köpdinköp* ‘pek çok’, *azdin az* ‘çok az’, *yamandin yaman* ‘çok kötü’; Altay Türkçesi *d’akşıdand’akşı*, Hakas Türkçesi *çahsınuy çahsız* ‘en iyisi’; Tatar Türkçesi *yavız danyavız* ‘kötünün kötüsü’; Türkiye Türkçesi *kötülerin kötüsü* ‘en kötü’.

10 J. Deny, kısmi ikileme için birkaç örnek vermektedir: *Structure de la langueturque*, Conférences de l’Institutlinguistique de L’Université de Paris (1949), 1950, IX, p. 19.

11 Ayrıntılı bilgi için bk. A. A. Yuldaşev, K karakteristike türkskih slojnih slov (*Türkçe Birleşik Kelimelerin Özelliklerine Dair*), Bya, 9, № 5, s. 74.

12 Ayrıntılı bilgi için bk. A. Yu. Boziyev, *Slovoobrazovaniye imen suşestvitelnih, prilagatelnih i nareçiy v karaçayevobalkarskom yazıke* (*Karaçay-Malkar Lehçesinde İsim, Sıfat ve Zarf Kelime Türlerindeki Kelimelerin Türetimi*), Nalçık, 1965, s. 73.

I, 4. Farklı kelime biçimleri içerisinde bulunan iki ya da üç basit morfolojik birimlerin arasındaki özel bağlantı çeşidi sayılan analitik biçimler meselesi tartışmalıdır. Böhtlingk ve onun arkasından gelen çağdaş Türkologların pek çoğu analitik biçimleri, “dolaylı oluşum” olarak kabul etmektedirler. Bu analitik biçimlerin bağımsız gramatikal anlamları ifade ettiğini kabul etmekte; ancak bu biçimlerin eklemeli, sentetik biçimlerle bir sırada inceleme ve düzenli morfem olarak analitik yapılar olarak ayırma durumuna olumsuz bakmaktadırlar. A. A. Yuldaşev’a göre Böhtlingk’in görüşleri yanlıştır ve analitik biçimler sentetik biçimlerden farksızdır ve düzenli biçimler sırasına dâhil edilmelidirler¹³.

Gerçekten de gramatikleşmiş dolaylı oluşumlar birçok açıdan sıradan kelime biçimlerine yakındırlar, belirli sistematikliğe sahiptirler ve onların ayrı bir şekil olarak tasnifi şüphe uyandırmamaktadır. Yine de dilin gramatikal tanımlanmasında özel bir yerde bulundurulmalıdır. Bunun nedenleri de aşağıdaki gibidir:

a) Türk lehçelerindeki gramatikleşmiş dolaylı oluşumlar çoğu zaman zayıf soyutlanmış anlamları ifade etmektedir, harekete belirli ek renkler katmaktadır¹⁴. Her Türk lehçesinde 30’dan 60’a kadar buna benzeyen oluşumların varlığı bunun açık bir kanıtıdır¹⁵.

b) Gramatikleşmiş dolaylı oluşumların büyük bir kısmında gramatikal “deyimsellik” (“idiomaticity”) ile leksik “deyimsellik” iç içedir: Semantik etkileşim sürecine bir yandan tabanın içeriği, diğer yandan rastgele formalize edilen fiillerin leksik anlamları dâhil edilebilir¹⁶. Özellikle bu yüzden, yani başka sübjektif durumlardan dolayı değil, aynı dolaylı oluşumlar bazı Türkologlarca “analitik biçim”, başkalarınınca “frazeeolojik birleşim” bir başkalarınınca da “birleşik fiiller” olarak tanımlanır.

c) Gramatikleşmiş dolaylı oluşumlar Türk lehçelerinde iki, üç ve fazla kelimededen oluşabilir. Karşılaştırınız: Kırgız Türkçesi *Men köpürödön ötüp bara jatıpjuğılıp kete jazdap kaldım* ‘köprüden geçip giderken az kalsın düşecektim’ örneğinde *ötüp bara jat-* ‘geçip git-’ ve *juğılıp kete jazdap kal-* ‘az kalsın düş-’ ifadelerinde sadece ilk zarf-fiil tabanları asıl leksik anlamın taşıyıcılarıdır: *öt-* ‘geç-’, *juğıl-* ‘düş-’¹⁷.

ç) Gramatikleşmiş dolaylı oluşumlara yardımcı unsur olarak giren fiiller kendi leksik anlamlarını sadece bu oluşumlar çerçevesinde kaybeder, başka bir deyişle, tam (bir bütün) fiiller, bağlamsal şartlar sonucunda formalize edilen yardımcı fiil durumuna düşebilmektedirler.

13 A. A. Yuldashev, *Analitiçeskiye formı glagola v türkskih yazıkah (Türk Lehçelerinde Fiilin Analitik Biçimleri)*, M., 1965, s. 15.

14 Ayrıntılı bilgi için bk. B. A. Serebrennikov, *K voprosu o “morfologizme”. (“Morfologizm” Meselesine Dair), Analitiçeskiye formı glagola v türkskih yazıkah (Türk Lehçelerinde Fiilin Analitik Biçimleri) (kitabında bir bölüm)*, Moskva-Leningrad, 1965, s.102.

15 Ayrıntılı bilgi için bk. A. M. Şerbak, İnceleyen: A. A. Yuldaşev, *Analitiçeskiye formı glagola v türkskih yazıkah (Türk Lehçelerinde Fiilin Analitik Biçimleri)*, Moskva, VYa, 1967, No: 1, s. 157-162.

16 Ayrıntılı bilgi için bk. E. V. Sevortyan, *Grammatičeskie i semantiçeskie priznaki analitiçeskih konstruksiy v otliçye ot svobodnih slovosocetaniy v türkskih yazıkah, (Türk Lehçelerinde Analitik Yapıların Bağımsız Tamlamalardan Farklı Olarak Gramatikal ve Semantik Özellikleri), (Türk Lehçelerinde Fiilin Analitik Biçimleri), (kitabında bir bölüm), s. 233.*

17 Çalışmadan bir örnek: B. M. Yunusaliyev, *Vspomogatelnye glagoli v kirgizskoy yazıkah (Kırgız Lehçesinde Yardımcı Fiiller)*, AKD, Frunze, 1949, s. 7.

d) Gramatikal şekil, genelde evrenseldir. A. A. Yuldashev'in verdiği örnekler, türün analitik şekilleri, kendisinin görüşüne göre, her fiil tabanından oluşamaz. Örneğin, Başkurt Türkçesinde *-p yat-* biçimlerini oluşturabilen fiil sayısı kısıtlıdır¹⁸. *-p otur-* birleşimi "sürecin gramatikal göstergesi olarak sadece hareket (yatay hareket) fiillerinde düzenli olarak kullanılır¹⁹. *-p tur-* biçimleri durum fiillerinden oluşur²⁰, *-p yür-* biçimleri "devamlı ve tekrarlı süreci üstlenen belirli bir meşguliyet" anlamını yansıtan "imperfektif" ('eksik') fiillerden oluşur²¹. *-p bar-* ve *-p kel-* biçimleri "bir durumdan başka bir duruma geçmeyi ifade eden fiillerle ve aktif hareketi ifade eden ayrı fiillerle kullandıklarında bir şekil olarak ortaya çıkarlar"²² *-aber-* biçimlerinde çoğunlukla aktif hareketi ifade eden fiiller kullanılır²³. Yaklaşık aynı şey diğer biçimler hakkında zikredilmektedir: *-atüş-*, *-p çık-*, *-p al-*, *-p jiber-*, *-p taşla-* ve *-p ket-*.

e) Böylece, içerik olarak ayrı kelime şekilleriyle bir tutulan, biçim olarak ise tamlama olan gramatikleşmiş dolaylı oluşumlar sabit leksik-gramatikal birleşimlerdir ve basit paradigmatik şekillerden ayrı tutulmaları hiç de yanlış sayılmaz. Böyle ayrı tutulma bu oluşumları hem bir bütün özel olgu olarak hem de ayrı ayrı inceleme imkânı yaratmaktadır ve bunun sonucunda onların gramatikleşme seviyesi tespit edilmektedir. Çünkü gramatikleşmiş dolaylı oluşumlar türdeş değillerdir. Bazıları, tür veya modal biçimler olarak adlandırılanlar, tam gramatikleşmiş ve yeterince düzenli değillerdir. Bunlar, içeriğinde *kal-*, *sal-*, *bar*, *kel-*, *ber-*, *tüş-*, *çık-*, *jiber-*, *taşla-*, *ket-*, *jaz-*, *koy-* fiilleri olanlardır. Bazılarıysa, örneğin *e(r)-* fiili, *tur-*, *otur-*, *yür-*, *yat-* fiilleriyle oluşanlar tam gramatikleşmeye yakındır ve tamamlanmış düzenliliğe sahip olmuşken yavaş yavaş sıradan kelime şekillerine bürünmektedirler.

f) Dolaylı oluşumlarda tasviri fiillerin türeme süreci çok hızlıdır. Bu sürecin farklı aşamalarını açıkça gösteren onlarca örnek vardır: Karşılaştırınız: Gagavuz Türkçesi *aldıydım* (görülen geçmiş zamanın hikâyesi) < *aldı edim*, *alerim* 'alıyorum' (şimdiki zaman) < *alırım* < *alı yorım* (Türkiye Türkçesi *alıyorum*); Kırgız Türkçesi *kelet* 'gelecek' (gelecek zaman) > *keläturur*, *kelatam* 'geliyorum' (şimdiki zaman) < *kele yatam*; Türkmen Türkçesi (ağız) *geledürin* ~ *geldürin* 'geliyorum' (şimdiki zaman) < *gele durur men*; Özbek Türkçesi *kelyaptı* 'geliyor' (şimdiki zaman) < *kelayaptı* < *kelayâtipti* < *kelayâtipturur*, *kelardi* 'o geliyordu' ("tamamlanmamış geçmiş zaman", "belirtisiz geçmiş zaman") < *kelaredi* vs.

g) *E(r)-*yardımcı fiili (*-r edi*, *yor edi*, *-a edi*, *-a turganedi*, *-makta edi*, *-ganedi*, *-muşedi*, *-p edi*, *-gayedi*, *-saedi*) ile oluşmuş analitik biçimler en fazla gramatikleşmiş olup sentetik biçimlerden hiçbir farkları yoktur. Bunların leksik ve gramatikal anlamının farklı ifadelenmesi (~analizmi) de çoğunlukla imla (~orfografi) seviyesinde öne çıkmaktadır.

18 Ayrıntılı bilgi için bk. A. A. Yuldashev, *Analitiçeskiye formi glagola v türkskih yazıkah (Türk Lehçelerinde Fiilin Analitik Biçimleri)*, s. 55.

19 A. A. Yuldashev, age., s. 64.

20 A. A. Yuldashev, age., s. 67.

21 A. A. Yuldashev, age., s. 72.

22 A. A. Yuldashev, age., s. 76.

23 A. A. Yuldashev, age., s. 80.